

RECENSĂMINTELE ȘI STATISTICA OFICIALĂ RUSĂ – SURSE IMPORTANTE PENTRU STUDIAREA ISTORIEI MODERNE A BASARABIEI

Valentin Tomuleț

Cuvinte-cheie: recensământ, recensământ fiscal, statistică, Basarabia, Imperiul Rus, demografie, ținut/județ.

Formularea problemei

În investigația științifică ce ține de domeniul științelor istorice, istoricul/cercetătorul pune la baza cercetării diferite categorii de surse istorice, în baza cărora analizează problema pusă în discuție. Izvorul ca sursă istorică reprezintă o componentă strict obligatorie, necesară pentru oricare investigație științifică de care istoricul nu se poate lipsi, sau pe care nu o poate ignora, din considerentul că el prezintă, de fapt, radiografierea faptelor și evenimentelor istorice din trecut și conține informații diverse și valoroase de care cercetătorul are nevoie în elucidarea temei. Și aceasta din cauza că izvorul istoric este nu altceva decât un rezultat firesc al activității umane care reflectă viața în toate manifestările și nuanțele ei și în care se regăsește explicația evenimentelor și faptelor istorice.

Clasificarea surselor istorice scrise este una pur convențională, deoarece în știința istorică nu au fost elaborate criterii unice și obligatorii pentru aceasta. Clasificările elaborate pe parcursul anilor pun la bază anumite criterii de ordin cronologic, economic, social, politic, geografic, psihologic etc., dar ele sunt convenționale și nu pot acoperi toată varietatea de surse istorice.

În studiul de față vom analiza două tipuri de izvoare istorice în studierea istoriei Basarabiei din secolul al XIX-lea – recensămintele (în special recensămintele fiscale) și statistica oficială rusă (perfectată de instituțiile administrației locale ținutale/județene sau centrale/regionale).

Recensămintele populației

La studierea problemelor de ordin demografic, economic și social al Basarabiei în secolul al XIX-lea un rol important revine recensămintelor/recensămintelor fiscale și statisticii.

Prin noțiunea de **recensământ (recensământ fiscal) al populației** din secolele XVI-II-XIX, în arealul românesc (Țările Române și Basarabia), subînțelegem operația administrativă care se produce la inițiativa instituțiilor de stat imperiale sau regionale în anumite intervale de timp (nu totdeauna regulate) în scopul numărării oficiale a populației¹ pe întreg teritoriul țării și în cele mai mici subdiviziuni teritoriale ale sale, incluzând un șir de caracteristici de ordin demografic, social și etnic, selectând informații referitoare la stocul de locuințe, populație, componența ei socială, confesională și națională, numărul de animale, numărul de case de locuit, întreprinderi comercial-industriale, hanuri, prăvălii etc., suprafața terenurilor cultivate etc. Această operație are obiectivul obținerii unei informații veridice referitoare la două dimensiuni majore – *populație și condiții de locuit* – în cadrul aceluiași proces de diseminare, în scopul impunerii fiscale a populației, stabilind în asemenea condiții două criterii: *numărul de familii și/sau numărul de persoane de sex masculin*.

Cercetătorul Constantin Vert scrie că „populația (umană) reprezintă o colectivitate formată din persoane, care trăiesc într-o anumită perioadă de timp și într-un teritoriu bine delimitat. Principalele caracteristici ce definesc populația sunt: numărul (efectivul), repartiția, dinamica și structura.

În funcție de dimensiunea teritoriului de referință se disting: populația unei localități (sat, târg, oraș), populația unei unități administrative din interiorul unei țări (comună, județ, district, regiune, provincie etc.), populația unei țări (populația națională), populația unei regiuni a lumii (mai

¹ Evaluarea sistematică a populației a devenit atât de importantă, încât în secolele XVII-XVIII s-a constituit o știință de sine stătătoare, consacrată, din 1855, sub denumirea de **demografie** (Grosu 2006, 225).

multe țări), populația continentelor, populația mondială.

Totalitatea persoanelor care fac parte dintr-o anumită populație (colectivitate) formează numărul, volumul, dimensiunea sau efectivul populației. În mod obișnuit, acesta se obține prin înregistrare și totalizare a persoanelor care o compun la un moment dat, iar operațiunea statistică poartă denumirea de recensământ” (Vert 2001, 16).

Recensământul, de regulă, include procesul de colectare, agregare, prelucrare, evaluare, diseminare și analiză a informațiilor culese pe teren. Datele detaliate referitoare la mărimea, distribuția și compoziția populației sunt necesare pentru planificarea și implementarea politicilor economice, sociale și fiscale de dezvoltare, pentru activități administrative sau de cercetare științifică. Prin urmare, prin noțiunea de recensământ subînțelegem inventarierea periodică a populației efectuată într-un anumit teritoriu.

Efectuarea recensămintelor urmărește următoarele obiective:

- *prioritar* – de a obține informații ample, de calitate și veridice cu privire la numărul și distribuția teritorială a populației, structura demografică, etnică și socioeconomică, date referitoare la gospodăriile populației și de potențialul lor economic, precum și la fondul locativ și condițiile de locuit ale populației;
- *complementar* – obținerea unei baze de fundamentare pentru o analiză adecvată a dinamicii fenomenelor demografice și socioeconomice, obiectiv strâns legat atât de gradul ridicat al comparabilității datelor pe plan național și internațional, cât și de gradul comparabilității cu datele obținute la recensămintele anterioare.

Scopul fundamental – de a oferi informații esențiale și de calitate pentru politicile guvernamentale în domeniul economic, social și fiscal, inclusiv pentru dezvoltarea umană.

În plus, efectuarea recensămintelor este orientată tot mai mult spre cunoașterea, descrierea și analiza evoluției familiilor și a gospodăriilor ca formă esențială a modului de conviețuire umană, servind, în același timp, drept suport informațional statistic pentru construirea politicilor de dezvoltare economică și socială a țării.

Recensămintele răspund la multiple întrebări, cum ar fi:

- numărul și compoziția familiilor supuse recensământului;
- fenomenul vârstei și de îmbătrânire a populației;
- evaluarea numărului și structurii generațiilor care conviețuiesc în cadrul familiei;
- structura familiilor după numărul de copii, după numărul copiilor întreținuți;
- componența familiilor după relațiile de rudenie sau parentale (în special, în recensămintele fiscale);
- statutul femeilor în familie (evidențiat elocvent în recensămintele fiscale din Basarabia din anii 1835, 1850 și 1858);
- fenomenul migrației – mișcare de mutare în masă sau individuală a populației în alte zone geografice, în special migrația temporară, la muncă în interiorul țării sau în străinătate și altele.

Sociologul român Nicolae Grosu constată că populația ca totalitate a locuitorilor de pe teritoriul unei țări exprimă prin sine proporțiile existenței umane, iar prin raportare la resurse exprimă posibilitatea de a exista. Astfel, se impune ca necesară cunoașterea: **1. stării populației**, ca situație numerică la un moment dat, și **2. a densității populației**, ca repartiție după o anumită caracteristică – vârstă, sex, stare civilă etc. (Grosu 2006, 225).

Starea, densitatea și structura populației depind în mod direct de numărul de nașteri și, respectiv, de numărul de decese, care atestă *rata natalității* și *rata mortalității* – numărul de nașteri și, respectiv, de decese raportat la 1000 de locuitori. Această modalitate de evidență a populației constituie *indicatorul* fundamental în studierea populației.

Constantin Vert scrie că evenimentele demografice, fiind cazuri reale considerate individuale, prezintă un interes deosebit din punct de vedere biologic, medical, social, economic, dar ele nu permit desprinderea unor legități care guvernează populațiile (fenomene demografice) și de aceea nu constituie obiect de studiu pentru geografia umană.

Ca urmare, *fenomenul demografic* definește masa evenimentelor demografice de același fel, înregistrate într-o anumită perioadă de timp. În funcție de natura evenimentelor demografice înregistrate fenomenele demografice poartă denu-

miri specifice, precum: *natalitatea* (efectivul nașcuturilor-vii), *mortalitatea* (totalitatea deceselor), *nupțialitatea* (totalitatea căsătoriilor), *divorțialitatea* (numărul divorțurilor), *migrație* (efectivul unei populații care și-a schimbat domiciliul) etc.

Procesul demografic definește modificarea (variația) în timp și spațiu a fenomenelor demografice din punct de vedere calitativ sub influența unui ansamblu de factori. Procesele demografice determină în mod continuu modificarea stării populației sub aspectul efectivului, distribuției și structurii acesteia. Pe de altă parte, populația se află într-o strânsă legătură cu alte sisteme, constituind un obiect al politicii de dezvoltare social-economică. Statul poate influența evoluția populației prin intermediul măsurilor de politică demografică (Vert 2001, 19).

Grație tendințelor de modernizare, la popoarele care și-au creat prin efort propriu, dar lent condiții de civilizație (alimentație, igienă, confort, asistență medicală etc.), rata deceselor a scăzut lent și, respectiv, modelându-se în acest proces inclusiv din punct de vedere cultural, a scăzut și rata natalității, astfel încât dinamica populației a rămas relativ echilibrată. La popoarele care au beneficiat de condiții de civilizație mai rapide, generate de mai mulți factori, rata deceselor a scăzut, dar, în lipsa unei modelări din punct de vedere cultural, rata natalității s-a menținut, astfel încât populația a crescut, iar structura acesteia s-a perturbat grav.

Demografii americani Warren Thompson și Frank Notestein consideră că omenirea se află din punct de vedere demografic într-o tranziție care: **1.** pornește de la *stadiul clasic*, caracterizat de o rată mare a deceselor, o rată mare a natalității și, deci, populație relativ *constantă*; **2.** parcurge *stadiul modern*, caracterizat de o rată mică a deceselor, o rată mare a natalității și, deci, populație în creștere, și **3.** fundamentează *stadiul contemporan*, caracterizat de o rată mică a deceselor, o rată mică a natalității și, deci, populație relativ *constantă* (Grosu 2006, 227).

Prin urmare, cele relatate *supra* invocă o concluzie logică a demografilor americani: *scăderea ratei deceselor* corespunde nivelului de civilizație la care ajunge omenirea, în timp ce *scăderea ratei natalității* corespunde nivelului cultural la care a ajuns fiecare popor în parte. De aici, o altă concluzie: echilibrarea dinamicii populației prin scăderea ratei natalității depinde, în mare măsură,

de ridicarea culturală a statutului social al indivizilor pe baza creșterii nivelului de urbanizare, educație, confort și dezvoltare (Grosu 2006, 227).

Dar dinamica populației este influențată și de alți factori. Sociologul Nicolae Grosu constată că dinamica populației deseori este afectată de migrația unei părți a acesteia, „silită” de condiții exterioare nefavorabile să-și părăsească localitatea (țara) sau „atrasă” de condiții exterioare favorabile să se stabilească în altă localitate (țară). Migrația dintr-o localitate (țară) constituind *emigrația*, iar migrația într-o localitate (țară) constituind *imigrația*, este evident că prin emigrație (mișcarea de mutare a populației dintr-o anumită zonă geografică în alta) se riscă depopularea localității (țării) „de origine”, iar prin imigrație – suprapopularea localității (țării) „de destinație” și că atât prin emigrație, cât și prin imigrație se riscă dezechilibrarea structurii de sex, de vârstă și profesionale a ambelor categorii de comunități, cu consecințe demografice pe termen lung, dar și cu consecințe sociale imediate. Cunoștându-se, statistic, natalitatea (**N**), mortalitatea (**M**), imigrația (**I**) și emigrația (**E**), se poate determina rata creșterii populației (**RCP**) printr-o ecuație de tipul: $N - M + I - E = RCP$ (Grosu 2006, 230).

Cunoașterea ratei creșterii populației din Basarabia de către instituțiile imperiale, în diferite perioade de timp, face posibilă proiecția la un moment dat a evoluției populației, ca estimare a dimensiunii viitoare a acesteia, pe baza căreia pot fi întocmite strategii politico-sociale, economico-financiare/fiscale și, în anumită măsură, pentru perioada estimată, educaționale și sanitare. În plus, mai este știut faptul că, manifestând un interes sporit și constant pentru sud-estul Europei, administrația imperială rusă era interesată de cunoașterea potențialului economic și uman al teritoriilor limitrofe sau al țărilor pe unde urma să treacă și să se hrănească armata rusă.

Deși literatura de specialitate din Republica Moldova înregistrează un număr relativ mare de lucrări consacrate istoriei locale, publicate, în special, în ultimii 10-20 de ani², care, printr-o linie majoră, conturează tabloul evolutiv al populației localităților rurale cercetate, totuși aceste lucrări

² A se consulta lucrările scrise de: V. Stavilă, D. Poștarencu, N. Bulat, I. Leașco, A. Furtună, I. Varta, V. Gajos, M. Bejan, A. Moraru, T. Țopa, V. Trofăilă, V. Golub, V. Ciubuciu, S. Calabadau, I. Lupanciu, P. Țurcă, I. Stici, N. Andronic, V. Mucerschi, T. Ciurac, N. Florea, S. Damaschin, C. Reabțov, N. Cebanova, A. Maleșcova, N. Pruteanu et al.

suferă de mai multe lacune. Scrise de istorici profesioniști, de publiciști sau de persoane pasionate de istoria locală, de cele mai multe ori la comandă, ele poartă un caracter descriptiv, prezintă procesele demografice mai mult în plan general și mai puțin din punct de vedere analitic, trecând conștient cu vederea multitudinea de procese și fenomene de ordin demografic care au avut loc în mediul rural, cum ar fi: natalitatea și mortalitatea, excedentul natural, migrația, dinamica și compoziția populației, apartenența confesională și etnică, evoluția vârstei etc. Folosind izvoarele publicate și de arhivă, în special datele recensămintelor fiscale, ei se mulțumesc doar cu constatări generale: enumerarea listelor contribuabililor sau constatarea numărului general al populației rurale, fără a face o analiză profundă și minuțioasă a proceselor demografice care au avut loc în mediul rural în această perioadă. Lipsește cu desăvârșire o analiză a recensămintelor fiscale prin prisma unor metode științifice de analiză a unor asemenea date de statistică demografică, deși astfel de metode de cercetare nu numai că sunt bine cunoscute, dar au și fost folosite pe larg, de-a lungul anilor, în cercetările istorice din **Rusia** (Бушен 1863, 133-138; Ден 1902, 90-92; Берг 1923; Подьяпольская 1952, 311-321; Яцунский 1958, 169-188; Кабузан 1959, 128-140; Лаппо 1962, 236-228), **SUA** (Demographic 1950-2008), **România** (Ciobanu 1992; Matei 1969; Populație 1972; Ciurea 1977), **Ucraina** (Кабузан 1991, 85-98; Кожолянко 1991, 98-131), **Republica Moldova** (Istoria 1973; Madan 1996; Țurcanu 2005; Зеленчук, Попович 1972, 7-24; Дмитриев 1973) și alte țări. Autorii nu fac o analiză comparativă a dinamicii populației în baza datelor celor patru recensăminte fiscale, pornind de la numărul membrilor fiecărei familii, numărul total de persoane, inclusiv pe sexe: masculin și feminin, numărul populației conform vârstei, inclusiv pe sexe, nu iau în calcul procesele legate de mortalitatea populației, de migrația populației din mediul rural etc. O asemenea analiză ar putea scoate în evidență tendințele demografice de ordin general și particular care s-au manifestat în mediul rural în această perioadă.

Vom menționa că informațiile statistice exercită un impact major asupra înțelegerii proceselor din viața economică și socială a societății, oferă posibilitatea de a cunoaște cu o anumită exactitate ceea ce s-a întâmplat în cadrul unei anumite perioade de timp și conturează prin demersuri și eva-

luări cuantificabile tendințele generale de dezvoltare a țării, comparativ cu perioadele precedente.

Statistica elaborată la dispoziția instituțiilor administrative imperiale sau regionale din Basarabia în epoca modernă, în anumite scopuri și cu anumite interese, are o istorie comparativ bogată și a cunoscut în evoluția sa mai multe etape. Fiind efectuate de-a lungul timpului în special în scopuri fiscale, statisticile conțin informații valoroase, deși nu totdeauna absolut veridice și credibile, despre situația economică și dezvoltarea țării, evoluția demografică, resursele naturale și umane etc.

Primele date statistice înregistrate în țările române extracarpatice sunt oferite de *sămile* (secolele XV-XVIII) și *catagrafii* (1746-1859). *Sămile*, în caracteristica dată de Venera Achim într-un studiu dedicat țiganilor din Principatele Române, este un „termen vechi, folosit pentru înregistrările de populație din secolul al XV-lea”, pe când *catagrafiile* sunt „sinonimul modern, utilizat încă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, fiind treptat înlocuit de actualul *recensământ*” (Achim 2005, 97; Cozma 2017, 44). Cercetătoarea Ela Cozma, caracterizând aceste două tipuri de statistici, constată că „*sămile* și *catagrafiile* din Principatele Române răspundeau unor necesități administrative, fiscale, militare sau religioase, motiv pentru care nu se efectuau periodic, ci la nevoie – de pildă, la începutul unei noi domnii, când se înregistrau categoriile contribuabile și se verifica apartenența la categoriile privilegiate. *Sămile* și *catagrafiile* constituie cele mai însemnate izvoare de date statistice și demografice privind Țara Românească și Moldova la începutul istoriei moderne” (Cozma 2017, 44).

O etapă importantă în formarea statisticii moldovenești datează din secolul al XVIII-lea, când în timpul războaielor ruso-turce autoritățile militare ruse de ocupație dispuneau organizarea unor recensăminte pentru a cunoaște mai bine de ce resurse materiale și umane dispun Principatele, pentru a le folosi în scopuri militare. Importanța acestor recensăminte rezidă în faptul că ele erau elaborate după anumite principii și metodologii, aplicate și verificate deja de mai multe ori în guberniile interne ruse și aprobate la nivel statal.

În Principatul Moldovei, până la anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, au avut loc mai multe recensăminte fiscale ale populației. S-au păstrat doar cele din 1772-1773, 1774

și 1803. Materialele recensămintelor se păstrează în Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi, fondul „Dosare moldovenești și muntenesi” (F. 293). Fondul s-a format în urma activității administrației militare ruse în Moldova și în Țara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Recensămintele au fost efectuate la dispoziția comandantului armatei ruse, mareșalul P.A. Rumeanțev, care dorea să știe pe ce resurse materiale și umane se baza comandamentul rus în lupta cu Imperiul Otoman (Moldova 1975, 9-10). În 1774, doar după un an de la încheierea primului recensământ, s-a efectuat încă un recensământ al populației, dar în tabelele acestuia nu au fost incluși capii de familii³.

Primele recensăminte de acest fel, ale populației, efectuate în Țările Române în perioada anilor 1772-1774, au fost depistate și publicate de cunoscutul cercetător P.G. Dimitriu (Dmitriev) (Moldova 1975, passim; Дмитриев 1973). Ulterior, acest tip de recensăminte a fost organizat și în timpul războaielor ruso-turce din anii 1787-1791 și 1806-1812. O catagrafie⁴ de acest gen a fost făcută în Țara Moldovei, în 1803, la ordinul domniei.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, autoritățile imperiale au sesizat necesitatea unei evidențe riguroase a populației și a resurselor de care dispunea provincia nou-anexată. În instrucțiunile date de amiralul P.V. Ciceagov, comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre, șeful suprem al flotei de pe Marea Neagră și șeful Administrației Generale a Moldovei și Țării Românești, adresate la 23 iulie 1812 guvernatorului civil Scarlat Sturdza, privind organizarea teritoriului dintre Prut și Nistru, se sublinia necesitatea efectuării unei statistici riguroase în Basarabia

pentru a o putea governa cât mai eficient⁵. Drept rezultat, la 2 februarie 1813, în cadrul Guvernului Provizoriu al regiunii Basarabiei a fost constituit Departamentul doi, cu Expediția statistică, condus de Matei Crupenschi (Записки 1868, 113-116)⁶. Grație activității acestei expediții, în Arhiva Națională a Republicii Moldova s-au păstrat mai multe informații privind numărul populației din Basarabia în acea perioadă de timp. Însă lipsa de personal calificat (*un expeditor și doi funcționari de birou*) a făcut existența acestei structuri neeficientă și în 1816 ea a fost suprimată în urma reformei Guvernului, funcțiile de evidență fiind transferate Departamentului financiar-economic. Acesta întocmea, până la data de 1 ianuarie a fiecărui an, rapoarte despre numărul populației pe familii și apartenența lor socială (ПСЗРИ 1830, 658-659; Запук 1963, 147-150).

Astfel, studiul dinamicii populației în baza statisticii populației pentru ținuturile Orhei și Hotin din 1820 și a recensămintelor fiscale din anii '20-'50 ai secolului al XIX-lea, și nu numai, prezintă un mare interes. În plus, subiectele legate de studiul dinamicii populației în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă cu diferite scopuri și ocazii pe parcursul secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic care au avut loc în această perioadă de timp pe teritoriul Basarabiei sub dominația țaristă.

Studiul dinamicii populației ne oferă posibilitatea de a cunoaște, în baza unei anumite localități rurale sau urbane, a unui județ sau a întregii regiuni, schimbările cantitative ce s-au produs, sub raport numeric, într-un anumit interval de timp, sub dominația țaristă.

Interesul temei este determinat, în primul rând, de reducerea substanțială, în prezent, a numărului populației rurale în legătură cu ritmul rapid de urbanizare a societății contemporane, precum și de complexitatea problemelor cu care se confruntă satul în perioada de tranziție la economia de piață etc.

³ Despre importanța recensămintelor populației din 1772-1773 și 1774 în studierea problemelor de ordin demografic în Moldova, a se vedea mai detaliat: Moldova 1975, 5-13.

⁴ **Catagrafie/Recensământ** – formă de evidență statistică (de regulă, periodică) constând în înregistrarea exhaustivă a datelor supuse observării (cu privire la populație, animale, vehicule, averi mobiliare și imobiliare etc.) de către observatori speciali trimiși la fața locului de administrația locală sau centrală (Brebănuș 1992, 863).

În Țările Române, a îndeplinit două funcții: **1.** inventar al bunurilor, instrument juridic de drept privat; **2.** recensământ realizat în scopuri fiscale de administrația de stat pentru determinarea exactă a numărului de contribuabili. În secolul al XIX-lea termenul de catagrafie iese din circulația curentă a vieții economice și juridice, fiind înlocuit cu termenii de proveniență occidentală (inventar, recensământ) (Instituții 1988, 77).

⁵ Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso. A se vedea integral instrucțiunea publicată în: Tomuleț 2002, 239-242.

⁶ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 11-14.

Clasificarea recensămintelor și a statisticii

Pentru a pătrunde mai ușor în esența problemei, să facem la început o caracteristică succintă a modalităților de adunare și selectare a informațiilor statistice privind populația pe care administrația imperială le-a utilizat pe parcursul secolului al XIX-lea în Basarabia.

Constatăm că, până la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, evidența populației din Basarabia se efectua în baza a două forme principale de selectare a materialului factologic.

I. Recensămintele locale unice/simultane (единовременные):

- Recensământul populației din 1816-1817 (1817) (Халиппа 1907, 8-229; Рогусіс 1933, 28-39; Tomescu 1931; Реулец, Кышлалы 2013, 92-106)⁷.
- Recensământul din 1820 (trei ținuturi din Bugeac)⁸.
- Recensământul (fiscal) din 1824⁹ etc.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, în provincie a fost menținută practica fiscală existentă în Principatul Moldovei încă din secolul al XVIII-lea, când evidența contribuabililor era efectuată pornind de la numărul de familii existente în fiecare așezare rurală sau urbană¹⁰. Această modalitate de evidență a numărului de contribuabili s-a păstrat și în Basarabia până la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea. Despre acest sistem de perfectare a datelor statistice cu privire la selectarea materialului factologic demografic aflăm din raportul administrației regionale adresat în 1833 Ministerului de Finanțe al Rusiei, în care se informa că ea nu dispune la acel moment de date privind numărul populației pe sexe, solicitat de Minister, deoarece „în Basarabia recensămintele locuitorilor se efectuează nu după numărul de persoane (*suflete*), ci după cel al familiilor, separând din acest număr doar burlacii”¹¹.

F.F. Wighel, un cunosător destul de bun al situației din Basarabia, scria în această privință că a determina numărul total al populației în provincie după anexare este destul de dificil, pentru că „impozitele de stat, *birul* și *dajdia*, erau încasate nu de la fiecare persoană în parte, ci de la fiecare familie, și în Administrația Financiară a Guvernului Regional al Basarabiei sunt prezentate doar datele din urmă; însă se poate de presupus că numărul locuitorilor de ambele sexe, de diferite categorii sociale și profesionale, constituie aproximativ până la 450 mii de persoane” (Вигель 1892, 1). Cât privește numărul moldovenilor care locuiesc în Basarabia, F.F. Wighel consideră că numărul lor depășește cu mult numărul fiecărei etnii luate în parte. Dar, dacă luăm în calcul numărul etniilor împreună, adică al rușilor, bulgarilor, sârbilor, germanilor, grecilor, polonezilor, armenilor, țiganilor și evreilor, atunci, considera Wighel, numărul moldovenilor constituie aproximativ o treime din numărul total al celor din urmă (Вигель 1892, 1), cifră pe care majoritatea cercetătorilor o contestă.

II. Statistica anuală a populației efectuată de către autoritățile locale din Basarabia, care presupunea întocmirea unor liste ale populației târgurilor și satelor din județ:

- Listele privind împărțirea ținuturilor în ocoale și numărul de familii în fiecare ocol, prezentate de ispravnici guvernatorului civil al Basarabiei, C.A. Catacazi (1820)¹².
- Descrierea statistică a ținutului Orhei (1820) (Tomescu 1929, 316-368; Tomescu 1930, 1-56).
- Descrierea statistică a ținutului Hotin (1820)¹³.
- Descrierea statistică a ținutului Orhei (1825)¹⁴.
- Descrierea statistică a ținutului Hotin (1827)¹⁵.
- Lista târgurilor și satelor (deseori cu indicarea numărului de familii, inclusiv al membrilor de sex masculin și sex feminin) întocmită de administrația județeană (1814, 1822, 1832, 1836, 1837 etc.)¹⁶.

⁷ Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia (AIMSR), F. Arhiva Militaro-Științifică (AMȘ), d. 18582, f. 37-219; ANRM, F. 5, inv. 2, d. 495, f. 1-405.

⁸ AIMSR, F. AȘM, d. 18589, p. I: *Descrierea militaro-statistică a Basarabiei*, f. 95-106.

⁹ ANRM, F. 134, inv. 2, d. 780, p. IV, f. 348-349 verso.

¹⁰ Despre modalitatea efectuării în Basarabia a recensământului din 1816-1817, a se vedea mai detaliat: И. Халиппа 1907, 7.

¹¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1895, f. 47.

¹² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. II, f. 266-277 verso; p. III, f. 317-333 verso.

¹³ ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1 verso-522.

¹⁴ AIMSR, F. AMȘ, 1825, d. 18593, p. II: *Descrierea statistică a ținutului Orhei*, f. 1-24.

¹⁵ AIMSR, F. AMȘ, 1827, d. 18593, p. III: *Descrierea statistică a ținutului Hotin*, f. 1-25.

¹⁶ ANRM, F. 5, inv. 2, d. 3, f. 43-45 verso; inv. 3, d. 747, f. 180-258; F. 6, inv. 2, d. 555, f. 5-52 verso; F. 2, inv. 1, d. 2326, d. 2591, p. I, f. 42-45 verso; F. 153, inv. 2, d. 2588, f. 150-154.

– Lista localităților moșierești și de stat și numărul de gospodării aflate în ele, prezentată de ispravnici la cererea guvernatorului civil al Basarabiei. A.I. Sorokunski (august 1830)¹⁷ etc.

Conform Regulamentului organizării administrației a Basarabiei, din 29 aprilie 1818, Expediția a II-a (economico-financiară) a Guvernului Regional al Basarabiei primea anual, la 1 ianuarie, din fiecare sat, târg și oraș informații despre numărul de familii și apartenența lor socială. Ulterior, în legătură cu pregătirea unei noi reforme fiscale, administrația regională hotărăște efectuarea unui nou recensământ fiscal al populației, după un program mult mai larg. În acest scop au fost create comisii ținutale (Замык 1863, 147-150). Însă recensământul fiscal a putut fi efectuat în Basarabia abia în anul 1824¹⁸. Cu regret, materialele acestui recensământ fiscal nu au inclus întreaga populație a regiunii, ele nu s-au păstrat integral și conțin doar date generale despre locuitori (Положение 1969, 304-307).

Statistica populației Basarabiei se completa și prin diferite investigații făcute de administrația județeană, la cererea instituțiilor regionale sau imperiale.

De la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, evidența populației din Basarabia se efectua în baza unor principii noi, aplicate în Imperiu¹⁹ – recensăminte fiscale, numite *revizii*. În Basarabia țarismul a efectuat doar trei recensăminte fiscale ale populației.

III. Recensămintele fiscale:

- Recensământul fiscal din 1835 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, județul Hotin)²⁰.
- Recensământul fiscal din 1850 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, județul Hotin)²¹.

¹⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1485, f. 1-43.

¹⁸ ANRM, F. 134, inv. 2, d. 780, p. I-IV. Despre activitatea Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia pentru întocmirea acestui recensământ fiscal și a numărului populației la momentul perfectării recensământului a se vedea: Tomuleț 2015, 85-101.

¹⁹ În anii 1719-1858, în Rusia au fost efectuate 10 recensăminte fiscale ale populației.

²⁰ ANRM, F. 134, inv. 2, d. 602, p. I, f. 108-129; d. 782, f. 60-62; p. II, d. 95, f. 221-224; d. 101, f. 85 verso-86; d. 97, f. 171-174; p. III, d. 100, f. 326-328; d. 602, p. II, f. 105-133; d. 782, p. II, f. 60-62.

²¹ ANRM, F. 134, inv. 2, d. 281, p. IV, f. 479-525, 479-527 verso.

– Recensământul fiscal din 1858 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, județul Hotin)²².

Începând cu anul 1835, când în tot Imperiul Rus a fost efectuat un nou recensământ fiscal al populației, întocmit deja după alte principii, sursele statistice basarabene, ce includ listele contribuabililor din localitățile rurale și urbane, conțin deja și informații despre numărul de locuitori după sexe. Recensământul fiscal din 1835 calcula numărul populației nu după numărul de familii (gospodării), ci după numărul de membri de sex masculin și feminin (*suflete*) la data efectuării lui. Registrele erau alcătuite din două părți: *fila întâi (din stânga)* fixa persoanele de sex masculin începând cu capul familiei, după care urmau feciorii în ordine descrescândă, părinții sau alte rude, în cazul în care aceștia locuiau împreună cu această familie, vârsta fiecărui membru al familiei, anul de deces al persoanelor de sex masculin, anul și locul de mutare cu traiul în altă localitate. *Fila a doua (din dreapta)* avea aceeași structură, dar fixa persoanele de sex feminin după aceleași principii ca fila întâi, fără a indica anul de deces al persoanelor de sex feminin. Recensământul indică și legăturile de rudenie din cadrul familiei: soț-soție, fiu-fiică, tată-mamă, bunel-bunică, cumnat-cumnată etc. Recensămintele care au urmat (1850 și 1858) indicau și vârsta membrilor de sex masculin ai familiei, comparativ cu recensămintele fiscale precedente, din 1835 sau din 1850.

Astfel, începând cu anul 1835, populația din Basarabia, ca și cea din guberniile ruse interne, era numărată nu ținând cont de numărul de familii, ca anterior, dar în funcție de comunitatea din care ea făcea parte – obștea sătească sau comunitatea orășenească, fără a se ține cont de locul real de trai al locuitorilor. Din acest considerent, în timpul reviziilor nu erau incluse în numărul populației rurale sau urbane acele persoane care, din anumite motive personale, de ocupație sau de serviciu, se aflau în altă localitate la data efectuării recensământului²³. Respectiv, ele erau trecute pe listele contribuabililor în satele sau orașele unde erau domiciliat. O asemenea modalitate

²² ANRM, F. 134, inv. 2, d. 435, p. I, f. 44-94; p. II, d. 511, f. 289-303.

²³ O asemenea situație, spre exemplu, exista în privința *mic-burghezilor*. Deși unii dintre ei locuiau în sate, aceștia erau considerați locuitori ai orașelor, întrucât în timpul efectuării recensămintelor fiscale au nimerit în listele comunităților mic-burghezilor, care erau specifice doar mediului urban.

de alcătuire a reviziilor a influențat negativ determinarea numărului exact al populației rurale și urbane, constatare pe care au făcut-o majoritatea cercetătorilor preocupați de această problemă (Зеленчук 1979, 9, etc.).

De menționat și faptul că recensămintele se efectuau în scopuri fiscale. Din acest considerent, unele persoane impozabile reușeau să se eschiveze de la înscrierea în listele contribuabililor. În plus, din listele contribuabililor erau omise persoanele scutite de impozite și cele care, la momentul recensământului, beneficiau de anumite înlesniri și privilegii. Listele conțineau și date incomplete privind numărul persoanelor de sex feminin, din considerentul că nu conțineau date referitor la persoanele decedate de sex feminin. Prin urmare, recensămintele fiscale indicau pentru unele localități un număr al populației mai mic decât cel înregistrat în mediul rural sau urban la data efectuării recensământului (Яцунский 1957, 201-202).

Listele contribuabililor din satele, târgurile și orașele Basarabiei întocmite în anii 1824, 1835, 1850 și 1858 sunt depozitate în fondul Administrația Financiară a Basarabiei (fondul 134), iar dosarele ce conțin date generale ale recensămintelor din 1850 și 1858 – în fondul Administrația Specială de Prestații Rurale a Basarabiei (fondul 24) al Arhivei Naționale a Republicii Moldova. Rezultatele recensământului din 1858 au fost publicate de Comitetul Central de Statistică al Imperiului Rus (Список 1861, 1-75), de Comitetul de Statistică al Basarabiei (Записки 1864, 14-18) și de cercetătorul A. Zașciuk (Защук 1963, 224-267).

IV. Listele de evidență bisericească/eclezastică (gruparea populațiilor pe parohii):

- Informațiile evidențelor bisericești privind mișcarea naturală a populației creștine (din anii '30-'40 ai secolului al XIX-lea – a întregii populații) din provincie²⁴.
- Listele privind evidența bisericească din anii '50 ai secolului al XIX-lea despre numărul, amplasarea și componența națională a populației Basarabiei²⁵.

²⁴ A se vedea, spre exemplu, statistica pentru anul 1841: ANRM, F. 2, inv. I, d. 2591, p. I, f. 69, 71-74, 117-118 verso, 120, 129-148, 155-156 verso, 171-172 verso, 182, 186-186 verso.

²⁵ A se vedea, spre exemplu, statistica pentru mijlocul anilor '50 ai secolului al XIX-lea: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2326, f. 1-101 verso.

V. Evidența administrativ-polițienească a populației

După anul 1858, recensământul pentru fixarea impozitelor a fost înlocuit cu evidența administrativ-polițienească a populației. Populația din Basarabia era înregistrată, spre deosebire de recensămintele fiscale, nu după principiul apartenenței locuitorilor la o anumită comunitate, ci după prezența la o dată stabilită. În Imperiul Rus au fost efectuate șase evidențe administrativ-polițienești generale: în anii 1859, 1863, 1867, 1870, 1885 și 1896, populația fiind trecută în registre sub controlul polițiilor locale. În Basarabia, evidențele curente erau făcute de comitetele de statistică județean și gubernial, care acumula informațiile necesare privind numărul, componența socială, națională și confesională (dar nu de fiecare dată) și mișcarea populației. De regulă, administrațiile locale consemnau pe parcursul anului sporul natural și indicii migrării populației, adică adăugau la ultimele numărări ale locuitorilor nou-născuții, persoanele venite în localitate și excludeau persoanele decedate sau plecate din localitate.

VI. Listele de evidență militară:

- Lista gospodăriilor și numărul populației de ambele sexe (în unele cazuri, cu indicarea stărilor sociale), puse la dispoziție de administrația locală Cartierului General al Armatei de Sud (1854)²⁶.
- Listele familiilor contribuabililor care urmau să fie supuse serviciului militar conform Regulamentului din 1872 (Зеленчук 1979, 9-10) etc.

VII. Primul recensământ general al populației din 1897 (Первая 1905; Poștarencu 2009, 54-71, 134), ce oferă posibilități multiple de analiză a proceselor demografice care au avut loc în Basarabia la sfârșitul secolului al XIX-lea. În pofida faptului că recensământul a pus la dispoziția cercetătorului un valoros material statistic, el conține date eronate referitoare la structura etnică a populației din Imperiul Rus, din considerentul că drept principiu la determinarea etniei a fost pus doar limba maternă, fără a lua în considerare un alt criteriu esențial, cel al apartenenței etnice.

²⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6070, f. 4-4 verso, 14-18 verso, 19-28, 30-50.

VIII. Registrele parohiale de stare civilă:

- Registrul parohial al bisericilor din Basarabia din anul 1835²⁷.
- Registrele parohiale ale bisericilor din Basarabia din anii 1873-1910²⁸.

Numărul de nou-născuți, de cununii și de persoane decedate este cunoscut grație registrelor parohiale, ținute pe parcursul anilor de preoții bisericilor din Basarabia, care sunt depozitate în fondul Registrelor Parohiale de Stare Civilă ale bisericilor din Basarabia (fondul 211) și conțin informații destul de valoroase despre locuitorii diferitor localități ale Basarabiei, deși fragmentare (pentru unele sate doar pentru anul 1835), pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea și informații mai complete (din anii 1873-1910) pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea.

Depozitarea surselor statistice

Cele mai timpurii izvoare statistice ce reflectă istoria Basarabiei la începutul secolului al XIX-lea – sunt depozitate în fondul Senatorilor care au prezidat în Divanele Principatelor Moldovei și Valahiei (fondul 1) al ANRM, parțial descris la începutul secolului al XX-lea de Ion Halippa (Халиппа 191-1907) și Radu Rosetti (Rosetti 1909). Un interes deosebit, în această ordine de idei, prezintă statistica din 1808, prezentată de marele vistiernic al Moldovei, Iordache Ruset-Roznovanu, senatorului rus V.I. Krasno-Milașevici, președinte al Divanurilor Principatelor Române, privind numărul ținuturilor și al satelor, numărul populației, suma veniturilor statului, contribuția plătită de populație armatei ruse și sistemul de concesiuni existent în Principate²⁹. Alcătuită în anii de ocupație a Principatelor Române de către armatele ruse, statistica conține informații destul de prețioase și variate cu referire la numărul de familii înregistrate în localitățile rurale din ținuturile Basarabiei și suma dărilor (rășurii și banilor de rație) încasată de la populație pentru întreținerea armatei ruse de ocupație.

În fondul Guvernul Regional al Basarabiei (fondul 5) al ANRM s-au mai păstrat acte cu referire la ținutul Hotin, ce constituie trei volume și conțin informații importante despre 145 de sate din ținut³⁰, informații rămase necunoscute pentru mulți cercetători. Împrejurările alcătuirii statisticii de la 1820 pentru ținutul Hotin rămân necunoscute. Știm cu certitudine că datele au fost prezentate de isprăvnicia ținutului Hotin Guvernului Regional al Basarabiei. Statistica oferă informații valoroase pentru cunoașterea detaliată a situației ținutului Hotin la 1820, din considerentul că stăbulea cu o mare exactitate și rigurozitate numărul familiilor de contribuabili la data efectuării statisticii și conținea informații detaliate despre numărul total de persoane de sex masculin și de sex feminin din fiecare localitate, inclusiv de sex masculin conform categoriei de vârstă; anul când satul a fost populat sau și-a schimbat locul, conform informațiilor deținute de locuitorii localităților; componența etnică și socială; informații despre biserică din localitate; numărul caselor din lemn ce aparțin statului și celor din lut și nuiele, bordeie ce aparțin locuitorilor; numărul morilor și cârciumilor; starea economică a locuitorilor; modalitatea de administrare a satului (de către proprietar sau dat în concesiune) etc.

Un alt izvor important pentru studierea populației și onomasticii românești (și nu numai), cu regret, doar pentru ținutul Hotin, este statistica de la 1821, depistată în fondurile Arhivei de Stat din regiunea Cernăuți³¹. Ea a fost alcătuită pe parcursul anului 1821, la dispoziția Expediției financiare a Departamentului II al Guvernului Regional al Basarabiei. Statistica este transcrisă dintr-un original în paleografia slavă sau moldovenească, în limba română, probabil în anii '20-'30 ai secolului al XX-lea, și conține informații doar pentru 5 ocoale ale ținutului Hotin: Prutul de Sus, Prutul de Jos, Movilău, Mijlociului și Ciuhurului, ce includ numele persoanelor de sex masculin capi de familii, numărul de burlaci, văduve, văduvi, maziți, ruptași și bejenari, informații despre moșierul

²⁷ ANRM, F. 211, inv. 1, d. 65, p. I-IV, *passim*.

²⁸ ANRM, F. 211, inv. 19, d. 10, f. 339-372; d. 14, f. 368-405; d. 17, f. 379-418; d. 20, f. 363-401; d. 23, f. 401-441; d. 26, f. 376-404; d. 29, f. 402-433; d. 160, f. 1-309; d. 161, f. 1-338, d. 162, f. 1-469 verso.

²⁹ ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 2-5, 6-9, 18-20, 31-32, 56-57, 58-62 verso, 67-70 verso, 73-77, 78-80, 82-85, 102-102 verso, 105, 106-113, 123-126, 127, 139.

³⁰ ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1-522. În statistica din 1820 lipsesc informațiile pentru trei ocoale (Nistrul de Jos, cu 22 de localități, Ciuhur, cu 25 de localități, și ocolul Rașcov, cu 21 de localități), patru localități din ținutul Soroca (*târgul* Otaci, satele Arionești, Trăisteni, Horodiciu) și trei cătune din ținutul Iași (Chetroșica, Golăești și Sofrâncani), a se vedea, spre exemplu, lista cu indicarea în câte părți (ocoale) se împarte ținutul Hotin, datată cu luna octombrie 1820, în: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-337.

³¹ Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți (ASRC), F. 1168, inv. 1, d. 21, f. 1-63.

sau arendașul moșiei satului, numărul soldaților încartiruiți în diferite sate, cu indicarea numelui și gradului militar al comandantului lor. Statistica este inedită și nu este cunoscută cititorului larg.

Listele contribuabililor înregistrați pe familii din satele, târgurile și orașele Basarabiei, întocmite în anul 1824, sunt depozitate în fondul Administrația Financiară a Basarabiei (fondul 134), iar datele comisiilor ținutale – în fondul Adunarea Deputaților Nobilimii din regiunea Basarabia (fondul 88) al ANRM.

Dintre sursele istorice privind istoria Basarabiei anilor '20 ai secolului al XIX-lea, o importanță deosebită o au și cele depistate în Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia (Moscova), fondul Arhiva Militaro-Științifică, cu referire la ținuturile Orhei³² și Hotin³³. Putem presupune că ele au fost adunate, selectate și generalizate pe parcursul anului 1825 de ofițerii departamentului militar, probabil, în frunte cu ofițerul Cartierului General A. Rozeilon-Soșalski, concomitent cu selectarea materialului statistic pentru *Descrierea militaro-statistică a Basarabiei*³⁴, alcătuită în 1826 și rămasă în variantă de manuscris până în prezent, depozitată în aceeași arhivă, despre care vom vorbi mai jos. Statistica pentru ținutul Hotin din 1825 este necunoscută, deși, ca sursă istorică, este cea mai credibilă, detaliată și complexă și are o valoare extrem de mare, prin faptul că conține informații detaliate despre anumite categorii sociale și etnice din Basarabia în această perioadă de timp. Statistica stabilea numărul familiilor la data efectuării ei și conținea informații despre numărul total de persoane de sex masculin și de sex feminin pentru următoarele categorii sociale – țărani, clerici, mazili, țigani și evrei și descria starea economică a satului la momentul alcătuirii statisticii.

O statistică prețioasă pentru studierea populației Basarabiei este și cea din octombrie 1820, prezentată de ispravnicii ținutali instituțiilor regionale în care se indica numărul de ocoale și numărul de

localități în fiecare ocol, numărul de locuitori și numele ocolușului în fiecare ocol³⁵.

O importanță deosebită pentru evidența numărului populației au listele prezentate instituțiilor regionale cu indicarea în ordine alfabetică a numărului de ocoale, târguri, sate, cătune și localități care aparțineau statului, a numărului de familii, cu specificarea – creștini și evrei, a numărului de proprietari funciari și arendași de moșii (spre exemplu, cea din 15 august 1830³⁶ sau cea din 10 februarie 1832³⁷), ceea ce ne permite să urmărim schimbările care au intervenit, pe parcursul anilor, în sistemul administrativ-teritorial, schimbări în dinamica numerică a populației și a formelor de proprietate.

În alte cazuri, Administrația Regională cerea doar informații despre numărul de târguri, sate, cătune și cășle din județ (spre exemplu, lista din 24 octombrie 1832, prezentată de ispravnicul de Hotin Cârmuirii Regionale a Basarabiei³⁸, sau cea din 23 mai 1841, prezentată guvernatorului militar al Basarabiei, general-locotenentului P.I. Fiodorov³⁹), aranjate în ordine alfabetică, ce ne permite să cunoaștem numărul exact al localităților din județ la acea dată și să urmărim care localități au apărut sau care au dispărut.

Asemenea informații, deși mult mai exacte, erau alcătuite la cererea ministrului de interne D. Bludov, pentru a fi prezentate Secției de statistică a Consiliului Ministerului de Interne, în care, în afară de lista localităților (fără de orașe), alcătuită în ordine alfabetică, erau prezentate informații despre numărul de gospodării, de biserici, numărul de persoane de sex masculin și de sex feminin, despre distanța localității față de centul județean (spre exemplu, lista bisericilor, gospodăriilor, târgurilor, satelor și cătunelor cu indicarea numărului de locuitori din mai 1836, prezentată de ispravnici administrației regionale din Basarabia⁴⁰). Alcătuirea acestor liste, în acest caz, era încredințată membrilor Comitetului de Statistică sau ispravnicilor, se prezentau în trei exemplare: unul – ministrului de Interne, al doilea – Comitetului de Statistică Regional, iar al treilea – pentru judecătorii județene, care urmau a fi reînnoite anual.

³² *Ведомость о местных способах Бессарабской области Оргеевского цыгута, составленная в 1825 году* (AIMSR, F. AMȘ, d. 18593, partea a II-a, f. 1-24).

³³ *Ведомость о местных способах Бессарабской области Хотинского цыгута, составленная в 1825 году* (AIMSR, F. AMȘ, d. 18593, partea a III-a, f. 1-24).

³⁴ A. Розейлон-Сошальский, *Военно-статистическое описание Бессарабской области* (AIMSR, F. AMȘ, d. 18589, p. I-II).

³⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-377.

³⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1485, f. 21-36 verso.

³⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1728, f. 13-28.

³⁸ ANRM, F. 6, inv. 2, d. 555, f. 5-6 verso.

³⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, p. I, f. 182, 186-186 verso.

⁴⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2326, *passim*.

Administrația Regională ținea o evidență strictă și a numărului localităților care aparțineau statului în întreaga Basarabie, cerând sistematic informații cu specificarea numărului de gospodării în fiecare localitate (spre exemplu, lista localităților ce aparțineau statului, din vara anului 1841, prezentată de administrația locală Direcției Proprietăților Statului din Basarabia⁴¹).

Din altă grupă de izvoare depozitate, de data aceasta, în fondurile AIMSР, un interes aparte suscită diferite descrieri statistice ale Basarabiei efectuate de ofițerii Cartierului General încă pe timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 sau imediat în primele decenii după anexarea provinciei la Imperiul Rus⁴² etc. Aceste izvoare, alături de materialul valoros statistic privind situația economică a Basarabiei în primii zece ani după anexarea ei la Rusia, mai conțin și informații prețioase privind situația demografică din regiune, descrierea categoriilor etnice și sociale existente în Basarabia în această perioadă de timp etc. Din aceste izvoare un interes deosebit prezintă manuscrisele ofițerilor Cartierului General al armatei ruse I.P. Liprandi⁴³, A. Rozeilon-Soșalski⁴⁴, S. Kornilovici⁴⁵, M. Daragan⁴⁶ et al. Aceste manuscrise, alături de diverse materiale cu privire la schimbările din viața economică, caracteristica ramurilor economice, comerțul interior și exterior, valoarea circuitului de mărfuri la iarmaroace și târguri, relațiile comerciale ale Basarabiei cu guberniile interne ruse etc., cuprind și date interesante despre procesele demografice care au avut loc în Basarabia, numărul și structura populației, pătrunderea din afară în provincie a țărănilor fugari, caracteristica diferitelor categorii etnice și sociale ale populației etc.

Un interes aparte prezintă manuscrisul lui A. Rozeilon-Soșalski, pe care cunoscutul cercetător al istoriei moderne a Basarabiei Y.S. Grosul îl con-

sidera un izvor deosebit în studiul problemelor ce țin de istoria Basarabiei în al doilea pătrar al secolului al XIX-lea (Гросул, Будак 1967, 28). Rozeilon-Soșalski prezintă informații prețioase cu privire la populația Basarabiei, structura socială, caracteristica tuturor componentelor etnice ale populației în anii 1821-1826⁴⁷. El își expune punctul de vedere cu privire la procesele migraționiste care aveau loc în Basarabia în această perioadă de timp, caracterizează principalele categorii etnice și sociale ale populației, analizează rata natalității și a mortalității populației creștin-ortodoxe în anii 1814-1826 etc.

Spre deosebire de A. Rozeilon-Soșalski, M. Daragan analizează o perioadă cronologic mai târzie – 1837-1845, de o durată de doar 9 ani, folosind în acest scop rapoartele anuale ale guvernatorului Basarabiei, destul de variate și complexe după conținut, puse la dispoziția instituțiilor imperiale, în care, alături de multiplele probleme de ordin economic, social și politic, autorul analizează și procesele legate de schimbările de ordin demografic: starea natalității, a mortalității și numărul căsătoriilor, schimbările din structura socială a societății etc.

Dintre manuscrisele ofițerilor Cartierului General al armatei ruse un interes deosebit prezintă și informațiile privind modalitatea de încartuire a armatelor ruse de ocupație cantonate în Basarabia, datate cu anul 1837, depozitate în fondul Informații statistice, economice, etnografice și militaro-topografice despre Imperiul Rus (fondul 414) al AIMSР, în care se conțin informații detaliate referitoare la împărțirea administrativ-teritorială din 1835, numărul caselor de locuit (cu indicarea celor bune pentru încartuirea soldaților) și al populației indicat pe județe, fiind descrisă starea economică a Basarabiei, evidențiate locurile posibile de organizare a taberelor de dislocare a armatei etc.⁴⁸.

Nelipsite de interes sunt datele statisticii din 1828, prezentate de instituțiile regionale administrației imperiale după suprimarea autonomiei limitate și provizorii a Basarabiei, în baza Regulamentului din 29 februarie 1828. Statistica este însoțită de un comentariu detaliat al tabelor, care se aseamănă mai mult cu un raport, pe care

⁴¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, p. I, f. 69-74 verso.

⁴² AIMSР, F. AMȘ, d. 18590, 18594, 18595; F. AM, inv.182 "a", cert. 7.

⁴³ И.П. Липранди, *Краткое извлечение из составляемого исторического описания Бессарабской области*, Кишинев, 1827 (AIMSР, F. AMȘ, d. 18595).

⁴⁴ А. Розейлон-Сошальский, *Военно-статистическое описание Бессарабской области* (AIMSР, F. AMȘ, d. 18589, p. I, л. 1-12 об.).

⁴⁵ С. Корнилович, *Статистическое описание Бессарабской области собственно так называемой, или Буджака с приложением карты* (AIMSР, F. AMȘ, d. 18582, л. 70-71).

⁴⁶ М. Дараган, *Военно-статистическое обозрение Бессарабской области* (AIMSР, F. AMȘ, d. 18599); Дараган 1849; Дараган 1858.

⁴⁷ AIMSР, F. AMȘ, d. 18589, p. I, f. 1 verso-12 verso, 95-106.

⁴⁸ *Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в Бессарабской области с квартирной картою 1837 года* (AIMSР, F. 414, inv. 1, d. 19, *passim*).

instituțiile regionale l-au prezentat la Petersburg începând cu anul 1842 (la început datele cu referire la populație includeau informații pentru întreaga Basarabie, iar începând cu 1847 – pentru fiecare centru județean și județ aparte). Statistica include date privind suprafața ținuturilor, numărul total al populației compartimentat pe sexe, pe categorii sociale (nobili, cler, țărani, șleahitici, coloniști străini, săraci), numărul caselor de locuit, în afară de cele din mediul urban incluse în această statistică, numărul localităților în fiecare județ, în funcție de numărul caselor (gospodăriilor), suprafața pământului arabil, pășunilor, pădurilor etc.⁴⁹. Destul de prețioase sunt comentariile detaliate la fiecare tabel, ce ne oferă posibilitatea de a înțelege procesele care au avut loc în Basarabia în această perioadă de timp.

Datele privind recensămintele fiscale ale populației, întocmite în anii 1835, 1850 și 1858-1859, sunt depozitate în fondul Administrația Financiară a Basarabiei (fondul 134) al ANRM, ce conține informații prețioase despre populația provinciei. În fondul Oficiul Regional al Prestațiilor Rurale al Basarabiei (fondul 24) sunt concentrate datele generalizate ale recensămintelor populației din 1850 și 1858-1859, iar rezultatele recensământului din 1858-1859 sunt publicate de Comitetul Central de Statistică al Imperiului Rus (Список 1861, 1-75), de A. Zașciuk (Защук 1862, 224-267) și de Comitetul de Statistică al Basarabiei (Записки 1864, 14-18).

Acesta din urmă, înființat în 1853, sub președinția guvernatorului Basarabiei, avea misiunea să acumuleze și să prelucreze informațiile statistice nu doar cu privire la situația demografică a provinciei, dar și la cea economică, socială, cu privire la activitatea instituțiilor provinciale și județene, proprietățile funciare etc. Informațiile erau prelucrate, sistematizate și generalizate sub formă de tabele, însoțite de analize și comentarii, incluse în dările de seamă anuale ale guvernatorului Basarabiei și prezentate instituțiilor imperiale.

Unele procese care s-au petrecut în Basarabia, atestate în baza datelor din 1858, se regăsesc în documentele publicate de A. Artemiev (Артемьев 1861).

Informațiile statistice adunate de Comitetul de Statistică al Basarabiei sunt depozitate în fondurile Cancelaria Guvernatorului Basarabiei (fondul

2) și Comitetul Gubernial de Statistică din Basarabia (fondul 151) ale ANRM.

În fondul Cancelaria Guvernatorului Basarabiei s-au păstrat rapoartele anuale ale dumelor orașenești⁵⁰, ale ratușelor⁵¹ și ale șefilor administrației locale, ce conțin un material informativ-statistic de mare importanță referitor la administrarea regiunii, numărul populației, deseori cu indicarea componenței etnice și structurii sociale. Începând cu 1837, Administrația Regională a Basarabiei prezenta organelor centrale imperiale rapoarte anuale, care din 1842 erau însoțite de un bogat și divers material statistic privind dinamica și componența socială a populației, caracteristica celor mai importante ramuri economice etc. În pofida caracterului tendențios al rapoartelor, care supraapreciază rezultatele activității guvernului regional în viața economică a regiunii, și a veridicității convenționale a datelor statistice⁵², inclusiv a celor cu caracter demografic, ele ne dau totuși posibilitatea de a urmări și a analiza acțiunile de bază întreprinse de țarism în diferite domenii din viața economică, socială, politică și spirituală a Basarabiei, inclusiv în cele legate de politica demografică a țarismului.

Un alt izvor ce facilitează studierea diverselor probleme legate de istoria Basarabiei sunt datele recensămintelor, îndeosebi ale recensămintelor VIII, IX și X, depozitate în fondul Comitetul Principal de Statistică al Novorosiei (fondul 3) al Arhivei de Stat din regiunea Odesa. În pofida faptului că recensămintele conțin doar date generale privind dinamica numerică, iar componența etnică are doar compartimentele „creștini” și „evrei”, aceste date, raportate la celelalte izvoare, sunt o sursă importantă pentru studierea comparativă a categoriilor sociale prezente în spațiul basarabean în această perioadă de timp.

⁵⁰ **Duma orașenească** – organ electiv, cu competențe executive din cadrul administrației orașenești, responsabil de probleme gospodărești ale orașului, subordonat guvernatorului. În Basarabia dumele orașenești au fost instituite în 1817. Duma Orașenească din Chișinău a fost înființată la 2 august 1817, cea din Bender – la 22 august 1818, cea din Tiraspol – în 1795. În competența dumelor erau: comerțul, meșteșugurile și industria, concesionările, terenurile agricole orașenești, impozitele, amenajarea și salubritatea orașului și a terenurilor aferente etc. (ANRM, F. 4, inv. 1, d. 84, f. 1).

⁵¹ **Ratușă** – edificiu și cărmuire negustorească în orașe și târguri. În Basarabia, statut de ratușă deținea, potrivit Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 28 februarie 1828, orașele Chilia și Reni (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1197, f. 7).

⁵² *A se vedea* analiza istorică a rapoartelor anuale ale guvernatorilor în lucrările: Яцунский 1960, 42; Ковальченко 1967, 21-23; Литвак 1979, 161-186; Рыбаков 1976, 221-268.

⁴⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 1-70.

Concluzii

Prin urmare, după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, administrația imperială a folosit, pe larg, în teritoriul nou-anexat diferite metode cu scopul de a cunoaște numărul populației pentru a putea stabili o politică fiscală și demografică adecvată, de a cunoaște potențialul economic și uman al regiunii pentru a-l folosi în viitoarele confruntări cu Sublima Poartă în Balcani. În plus, recensămintele (în special recensămintele fiscale) și statistica oferă posibilități de a cunoaște numărul și distribuția teritorială a populației, structura demografică, etnică și socioeconomică, de a obține informații veridice referitoare la gospodăriile populației și potențialul lor economic, precum și la fondul locativ și condițiile de locuit ale populației.

Posedarea acestor informații de către instituțiile imperiale ruse, făcea posibilă proiecția evoluției populației, ca estimare a dimensiunii viitoare a acesteia, pe baza căreia țarismul putea întocmi strategii politico-sociale, economico-financiare/fiscale și, în anumită măsură, pentru perioada estimată, educaționale și sanitare. Manifestând un interes sporit și constant pentru sud-estul Europei, administrația rusă era interesată de cunoașterea potențialului economic și uman al teritoriilor limitrofe sau al țărilor pe unde urma să treacă și să se hrănească armata rusă.

Prezența acestor recensăminte și statistici ne oferă posibilitatea de a cunoaște mai profund și veridic istoria modernă a Basarabiei.

Bibliografie

- Achim 2005:** V. Achim, Statistica țiganilor în Principatele Române în perioada 1830-1860. Revista istorică XVI/3-4, 2005, 97-122.
- Breban 1992:** V. Breban, Dicționar general al limbii române, vol. I (București 1992).
- Ciobanu 1992:** Șt. Ciobanu, Basarabia. Populația, istoria, cultura (București-Chișinău 1992) (reeditare din 1941).
- Ciurea 1977:** D. Ciurea, Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, XIV (Iași 1977), 93-126.
- Cozma 2017:** E. Cozma, Izvoarele prestatistice și statistice din Principatele Române (secolul al XVIII-lea). In: (Coord. D.-C. Rogojanu, Gh. Boda) Istorie, cultură și cercetare, II (Târgoviște 2017), 42-60.
- Demographic 1950-2008:** Demographic Yearbook. Fiftieth issue: 1948-2008 (New York 1950-2008).
- Documente 2002:** Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei și Republicii Moldova (Chișinău 2002).
- Grosu 2006:** N. Grosu, Opere alese. Chintesența sociologiei (Cluj-Napoca 2006).
- Instituții 1968:** Instituții feudale din Țările Române. Dicționar. Coordonații: Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu (București 1988).
- Istoria 1973:** Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice, vol. I. 1918-1968 (Chișinău 1973).
- Madan 1996:** I. Madan, Cercetări în domeniul științelor umanistice la Universitatea de Stat din Moldova (1974-1995). Contribuții bibliografice (Chișinău 1996).
- Matei 1969:** D.VI. Matei, Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (secolele XVII-XVIII). In: Studii și articole de istorie, XIV (București 1969), 63-79.
- Moldova 1975:** Moldova în epoca feudalismului. Vol. VII, partea I. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774 (Chișinău 1975).
- Populație 1972:** Populație și societate. Studii de demografie istorică, vol. I (sub redacția lui Șt. Pascu) (Cluj 1972).
- Porucic 1933:** T. Porucic, Regiunile naturale dintre Prut și Nistru. In: Viața Basarabiei. Revistă lunară editată de Asociația culturală „Cuvânt Moldovenesc”, an. II, nr. 3 (Chișinău 1933), 28-39.
- Poștarencu 2009:** D. Poștarencu, Contribuții la istoria modernă a Basarabiei, vol. II (Chișinău 2009).
- Rosetti 1909:** R. Rosetti, Arhiva Senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806-1812, vol. I-IV (București 1909).
- Tomescu 1929:** C.N. Tomescu, 99 de sate din ținutul Orheiului la 1820. In: Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, vol. XIX (Chișinău 1929), 316-368.
- Tomescu 1930:** C.N. Tomescu, Catagrafia Basarabiei la 1820. 132 sate din ținutul Orheiului (Chișinău 1930).
- Tomescu 1931:** C.N. Tomescu, Catagrafia Basarabiei la 1820. 127 de sate din ținutul Orheiului (Chișinău 1931).
- Tomuleț 2002:** V. Tomuleț, Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei și Republicii Moldova (Chișinău 2002).

- Tomuleț 2015:** V. Tomuleț, Instituirea și activitatea Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia pentru întocmirea recensământului fiscal al populației din 1824. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria Științe Umanistice* IX/4, 2015, 85-101.
- Țurcanu 2005:** I. Țurcanu, *Bibliografia istorică a Basarabiei și Transnistriei* (Chișinău 2005).
- Vert 2001:** C. Vert, *Geografia populației. Teorie și metodologie* (Timișoara 2001).
- Артемьев 1861:** А. Артемьев, Список населенных мест по сведениям 1859 г. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1861).
- Берг 1923:** Л.С. Берг, *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность* (Петроград 1923).
- Бушен 1863:** А. Бушен, *Статистические таблицы Российской империи*, вып. 2 (Санкт-Петербург 1863).
- Вигель 1892:** Ф.Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии*. Писано в октябре 1823 года (Москва 1892).
- Гросул, Будак:** Я.С. Гросул, И.Г. Будак, *Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861)* (Кишинев 1967).
- Дараган 1849:** М. Дараган, *Военно-статистическое обозрение Бессарабской области* (Санкт-Петербург 1849).
- Дараган 1858:** М. Дараган, *Военно-статистическое обозрение Российской империи*, т. XI, ч. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1858).
- Ден 1902:** В.Э. Ден, *Население России по пятой ревизии*, т. 1 (Москва 1902).
- Дмитриев 1973:** П.Г. Дмитриев, *Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803)* (Кишинев 1973).
- Записки 1968:** Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. I (Кишинев 1864).
- Записки 1968:** Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. III (Кишинев 1868).
- Зашук 1863:** А. Зашук, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*, ч. I-II: Бессарабская область (Санкт-Петербург 1862).
- Зеленчук 1979:** В.С. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы)* (Кишинев 1979).
- Зеленчук, Попович 1972:** В.С. Зеленчук, Ю.В. Попович, *Население Хотинского уезда в XIX в.* În: *Этнография и искусство Молдавии* (Кишинев 1972), 7-24.
- Кабузан 1959:** В.М. Кабузан, *Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII - первой половины XIX в. (1718-1858)*. В: *История СССР*, пг. 5 (Москва 1959), 128-140.
- Кабузан 1991:** В.М. Кабузан, *Этнодемографическая ситуация в Галиции и на Буковине в конце XVIII - начале XX в.* В сб.: *Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы* (Кишинев 1991), 81-96.
- Ковальченко 1967:** И.Д. Ковальченко, *Русское крепостное крестьянство первой половины XIX века* (Москва 1967).
- Кожолянко 1991:** Г.К. Кожолянко, *Эмиграция трудового населения Буковины в конце XVIII - начале XIX в.* В сб.: *Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы* (Кишинев 1991), 98-131.
- Лаппо 1962:** Ф.И. Лаппо, *Ревизские сказки как источник по истории русского крестьянства (по материалам 3-й ревизии)*. В: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1960 (Киев 1962).
- Литвак 1979:** Б.Г. Литвак, *Очерки источниковедения массовой документации XIX - начала XX вв.* (Москва 1979).
- Первая 1905:** *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.* Ч. III. Бессарабская губерния (Санкт-Петербург 1905).
- Подьяпольская 1952:** Е.П. Подьяпольская, *Ревизские сказки как исторический источник*. В сб.: *Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия* (Москва 1952), 311-321.
- Положение 1969:** *Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 годы)*. Сборник документов. Составители: И.А. Анцупов, К.П. Крыжановская. Ч. I (Кишинев 1969).
- ПСЗРИ 1830:** *Полное собрание законов Российской Империи*, собр. II, т. I, 1826, №444 (Санкт-Петербург 1830), 658-659.
- Реулец, Кышлалы 2013:** Л. Реулец, Г. Кышлалы, *Первая перепись задунайских переселенцев в Бессарабии как исторический источник*. В сб.: *България: метрополия и диаспора*. Сборник по случай 65-годишнината на д.и.н. Николай Червенков (Кишинев 2013), 92-106.
- Рыбаков 1976:** Ю.Я. Рыбаков, *Промышленная статистика России XIX в.* (Москва 1976).
- Список 1861:** Список населенных мест по сведениям 1859 года, ч. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1861).

Халиппа 1901-1907: И. Халиппа, Описание Архива Сенаторов, председательствовавших в диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг. В: ТБГУАК, т. I-III (Кишинев 1901-1907).

Халиппа 1907: И. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В: ТБГУАК, том III (Кишинев 1907), 8-229.

Яцунский 1957: В.К. Яцунский, Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг. В: История СССР, № 1 (Москва 1957), 201-202.

Яцунский 1958: В.К. Яцунский, О выявлении и публикации источников по социально-экономической истории России XVIII-XIX вв. В: Археографический ежегодник за 1957 год (Москва 1958), 169-188.

Яцунский 1960: В.К. Яцунский, Генезис капитализма в сельском хозяйстве России. В: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959 г. (Москва 1960), 200-212.

Lists of the population and official statistics of the Russian Empire as important sources for studying the modern history of Bessarabia

Keywords: census, fiscal lists, statistics, Bessarabia, Russian Empire, demography, county / uyezd.

Abstract: In the present study, based on a rich factual material, the author analyzes two types of historical sources for studying the demographic and socioeconomic issues of Bessarabia in the modern era – lists of the population (especially fiscal lists) and official Russian statistics. The author emphasizes that when investigating a particular issue, the historian / researcher uses various historical sources, and lists of the population and statistical documents are important sources for studying the history of Bessarabia.

Списки населения и официальная статистика Российской империи – важные источники для изучения истории Бессарабии эпохи Нового времени

Ключевые слова: перепись, ревизские сказки, статистика, Бессарабия, Российская империя, демография, цинут/уезд.

Резюме: В данном исследовании, основанном на богатом фактологическом материале, автор анализирует два вида исторических источников для изучения демографических и социально-экономических вопросов Бессарабии в Новое время – списки населения (особенно ревизские сказки) и официальную российскую статистику. Автор отмечает, что в научном исследовании, которое касается области исторических знаний, историк/исследователь использует различные категории исторических источников, и списки населения и статистические документы являются важными источниками для изучения истории Бессарабии.

5.02.2018

Dr. hab. Valentin Tomuleț, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chișinău, Republica Moldova.

